

Г. Т. КОВПАНЕНКО

ПОСЕЛЕННЯ ПЕРІОДУ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ І РАНЬОГО ЗАЛІЗА ПОБЛИЗУ ОХТИРКИ

Поселення епохи бронзи на лісостеповому Лівобережжі, зокрема в басейні Ворскли, спеціально не вивчалися. В останній час, у зв'язку з питанням про походження і формування на цій території культури епохи раннього заліза, дослідження поселень доскіфського і ранньоскіфського часу в басейні Ворскли набуває особливого значення.

На відрізку течії Ворскли між с. Грайворон і околицями Полтави відомо 10 пунктів, де виявлено сліди поселень епохи бронзи і зібрано відповідні керамічні комплекси: В. А. Товкачевським в 1948 р. (сс. Кириківка, Стара Іванівка, Сумської області, та хут. Марки, Полтавської області), Ю. М. Захаруком в 1948 р. (с. Петрівка та хут. Перекоп, Полтавської області), С. М. Одинцовою в 1950 і 1951 рр. (поселення в урочищі Казинка біля с. Грайворон, Белгородської області) та автором в 1953 і 1955 рр. (поселення біля сіл Чернещина, Ницаха, Солдатське, Сумської області). Всі зазначені пункти розташовані на борових терасах верхньої і середньої течії Ворскли та її правої притоки р. Ворсклиці. Зібраний на них матеріал відноситься до різних етапів розвитку культури епохи бронзи. Серед них є уламки посуду, орнаментованого рядами горизонтально розміщених гладких валиків або валиків, розчленованих косими насічками і зубчастим штампом, покладеним ялинкою. Ця група кераміки характерна для пам'яток періоду середньої бронзи суміжних територій Лівобережжя. Поряд з цією керамічною групою зустрічається посуд, характерний для пізнього етапу епохи бронзи, орнаментований круглими або прямокутними вдавленнями, зробленими паличкою; трапляється також орнамент у вигляді защипів та ямок.

Дуже цікаві для вивчення культури періоду пізньої бронзи і раннього заліза в басейні Ворскли матеріали розкопок поселення біля с. Хухра, Охтирського району, Сумської області, відкритого і частково дослідженого автором в 1953 і 1955 рр.¹

Поселення розташоване на північний захід від села в урочищі Рицатове. Воно займає мис борової тераси лівого берега Ворскли, утворений злиттям річки з невеликою її притокою — р. Хухрою. Висота мису над рівнем заплави ріки 8 м. За 150 м на схід від поселення знаходяться нині висохлі озера. Схили мису задерновані. Поселення кожного року розорюється. Окремі ділянки в південно-західній, південній і східній частинах його зруйновані будівлями.

У 1955 р. на поселенні було закладено 4 розкопи і 25 шурфів загальною площею 500 м². Розкопки і контрольне шурфування показали, що насиченість культурного шару не скрізь однакова. Найбільш насиче-

¹ В роботах 1955 р., крім автора, брали участь науковий співробітник Охтирського музею З. Ф. Форова та художник Г. С. Ковпаненко.

ний культурний шар простежується в центральній і північно-західній частинах поселення.

Грунтовий розріз поселення характеризують такі нашарування: 1) пісок темносірий гумусований (0—0,5 м); 2) пісок сіруватожовтий (0,5—0,6 м); 3) пісок світлуватожовтий з прошарками орштейну (з глибини 0,6 м).

Здобутий археологічний матеріал належить до двох хронологічних періодів: періоду пізньої бронзи та ранньоскіфського часу. Крім того, на площі поселення знайдено невелику кількість кераміки V—VI ст. до н. е.

Культурний шар періоду пізньої бронзи залягав у нижніх горизонтах розкопів II і III. Найбільш чітко він виступає в розкопі II, де на площі 50 м² відкрито залишки житла, дно якого заглиблене в материк на 10—15 см. Форму і розміри житла встановити не вдалось, оскільки воно зруйноване культурним шаром ранньоскіфського часу. Дно житла нерівне, воно поступово знижується на захід. В житлі розкрито 4 ями, очевидно, господарського призначення. Вони мали округлу форму діаметром 0,75—1,50 м, глибиною 25—30 см. В одній з них знайдено скупчення річкових черепашок, в інших — невелику кількість кераміки та кісток тварин. В заповненні житла було зібрано багато кераміки. В південно-східній частині лежали *in situ* три розбиті горщики, а також пісковикова зернотерка, кістяні знаряддя (сім кістяних доліт, 11 шил та проколок, уламки кісток із слідами надрізів) і багато кісток різних тварин.

Основну масу матеріалу становить кераміка. Вона вся ліпна, з домішкою в глині шамоту. Посуд більших розмірів має краще заглажену поверхню. Колір кераміки коричнюватий, зрідка сірий. Більшість уламків належить посудинам середнього розміру з діаметром вінець від 20 до 23 см. Трапляється масивний товстостінний посуд (товщина стінок 8 мм, діаметр вінець 30 см).

Основною формою посудин є горщик з широким горлом, прямими або злегка округлими стінками і невеликим дном (діаметром 10—12 см). Верхній край посудин слабо профільований. Шийка тільки намічена, вінця трохи відігнуті. Зустрічається невелика кількість посуду з різко відігнутими вінцями, короткою шийкою і опуклим корпусом. Більшість посуду орнаментована. Орнамент досить різноманітний і вкриває в основному верхню частину посуду. Іноді орнамент розташований у вигляді пояса під вінцями, в нижній частині шийки або корпусу.

Найпоширенішим типом орнаменту є прямокутні, трикутні або округлі заглиблення, зроблені кінцем прямо або косо поставленої палички (табл. I, 4, 8, 10). Зустрічається орнамент у вигляді ямок, зашипів, пальцево-нігтьових вдавлень (табл. I, 9, 11). Край вінець гладкий або прикрашений косими насічками, пальцево-нігтьовими відбитками. Під вінцями тягнеться смужка наколів, а інколи і наскрізних проколів (табл. I, 9).

Значну групу становлять посудини, прикрашені у верхній частині шийки наліпним валиком, широким, округлим в розрізі, гладким або розчленованим рідкими косими насічками (табл. I, 7). Декілька уламків було прикрашено наліпним (трикутним в перерізі) валиком з опущеними вниз кінцями.

Особливо цікава посудина, що відрізняється від інших своєю формою. Це тюльпановидний горщик висотою 32 см, з низьким опуклим корпусом і широко розкритими, злегка відігнутими назовні вінцями. Посудина прикрашена гладким трикутним в перерізі валиком з опущеними вниз кінцями. Над валиком і під ним іде смужка наколів. Край вінець прикрашений трикутними відбитками (табл. I, 1). Аналогії цьому горщикові серед матеріалів Лівобережжя поки що немає. Форма його

подібна до тюльпановидних посудин, відомих з пам'яток білогрудівського і чорноліського типів. На відміну від нашого горщика валик на посуді білогрудівського типу розташований на плічках. Посудини з валиком на шийці відомі на інших поселеннях періоду пізньої бронзи в лісостеповому Правобережжі (поселення біля с. Сандраки та ін.).

В житлі знайдено ще один горщик невеликого розміру, висотою 12,5 см. Він має трохи відігнуті назовні вінця, розширені у верхній частині стінки та невелике дно.

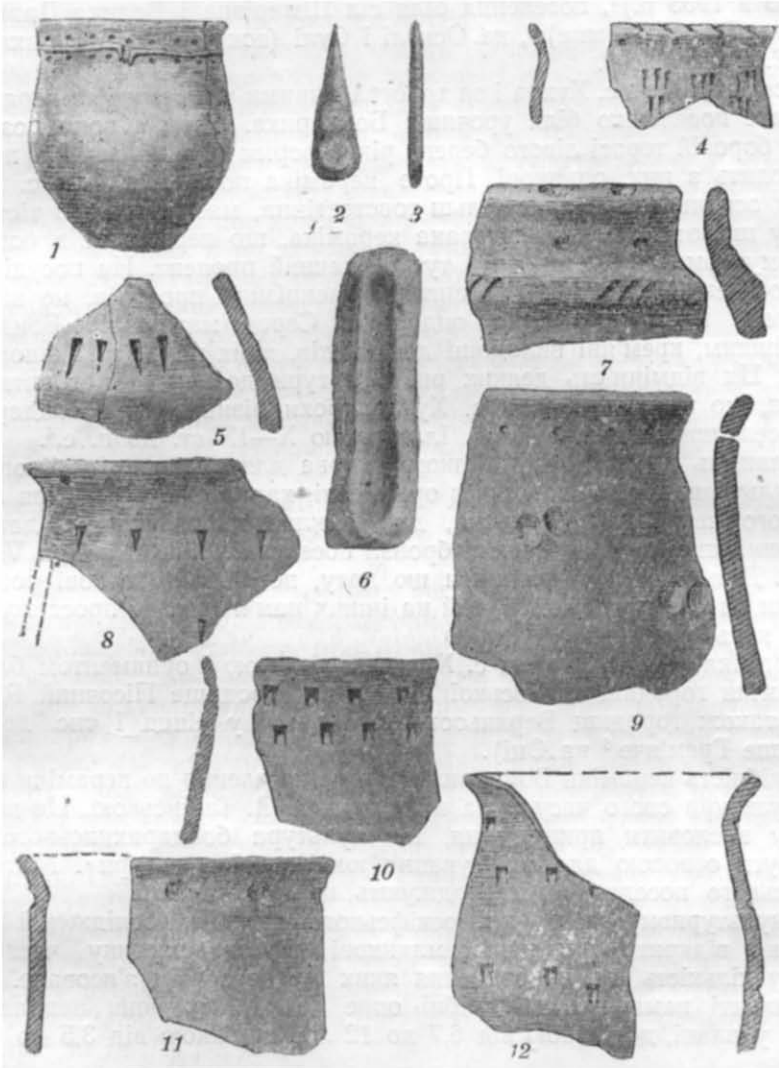

Табл. I. Зразки кераміки і кістяних виробів періоду пізньої бронзи з поселення біля с. Хухра.

Звертає на себе увагу фрагмент лікуватої посудини, злегка звуженої догори, висотою 14 см. Стінки її вкриті проколами, безладно розкиданими на всій поверхні. Аналогічний посуд трапляється серед пам'яток періоду пізньої бронзи Лісостепу як на Правобережжі, так і на Лівобережжі¹.

¹ Поселення VIII ст. до н. е. біля с. Яруги, Вінницької області (матеріали зберігаються в Державному Ермітажі), а також поселення періоду пізньої бронзи біля с. Волинцеве в урочищі Попова Левада (матеріали зберігаються в Інституті археології АН УРСР).

Кістяні вироби представлені головним чином різного розміру шилами, проколами і долотами, виготовленими з трубчастих кісток тварин (табл. 1, 2, 3, 6). Кам'яні знаряддя представлені зернотеркою, виготовленою з пісковика, прямокутної форми, розмірами 9×27 см і уламками розтиральних каменів.

Поселення з керамікою зазначеного типу відомі на суміжних територіях Лівобережжя: на Сіверському Дінці (поселення біля Ізюма, в урочищі Бондариха, досліджуване Д. Я. Телегіним в 1951 р. і В. А. Іллінською в 1953 р.)¹, поселення біля сіл Шмарівка і Велика Данилівка (розкопки Б. А. Шрамка)², на Осколі і Сулі (зокрема, с. Бесідівка, розкопки Є. В. Махно)³.

Поселення біля с. Хухра і за топографічними умовами і за керамікою аналогічне поселенню біля урочища Бондариха. Обидва вони розташовані на боровій терасі лівого берега ріки, форми і орнаментация посуду, що походить з них, однакові. Проте кераміка поселення біля с. Хухра має ряд особливостей: вона більш товстостінна, масивніша і в тісті має домішку шамоту. Неорнаментована кераміка, що переважає в бондарихинському комплексі, становить тут незначний процент. На посуді з нашого поселення є орнамент у вигляді наскрізних проколів, не відомий в кераміці поселення біля Бондарихи. Серед матеріалів Бондарихи є, між іншим, крем'яні вкладиші для серпів, яких немає на нашому поселенні. Ця відмінність деяких рис культури дозволяє висловити припущення, що поселення біля с. Хухра трохи пізніше, ніж Бондарихинське поселення, датоване В. А. Іллінською X—IX ст. до н. е.⁴

Наявність посуду, форма якого типова для комплексів білогородівської культури, поява проколів в орнаменті, характерних уже для передскіфського часу Правобережжя, дає можливість попередньо датувати культурний шар періоду пізньої бронзи поселення біля с. Хухра VIII ст. до н. е. Для того щоб уточнити цю дату, потрібні додаткові розкопки не тільки на цьому поселенні, а й на інших пам'ятках, де простежуються подібні культурні риси.

Кераміка поселення біля с. Хухра за формою і орнаментом близька до кераміки городищ юхнівської культури (городище Пісочний Рів⁵ та ін.), а також городищ Верхньоокського басейну кінця I тис. до н. е. (городище Грем'яче⁶ на Оці).

Подібність кераміки Бондарихинського поселення до кераміки юхнівської культури свого часу була відмічена В. А. Іллінською. Це дало їй підставу висловити припущення, що культура бондарихинського типу може бути основою для формування юхнівської культури⁷. Матеріали Хухрянського поселення підтверджують це припущення.

В культурному шарі ранньоскіфського часу на дослідженій площі поселення відкрито три напівземлянкові житла, частину четвертого і значну кількість ям, призначення яких ще не зовсім з'ясоване.

Розкриті нами житла подібні одне до одного: вони неправильно овальні у плані, довжиною від 6,7 до 12 м і шириною від 3,5 до 4,5 м;

¹ В. А. Іллінська, Нові дані про пам'ятки бронзової доби на території лісостепового Лівобережжя, Археологія, т. X, 1957.

² Б. А. Шрамко, Новые поселения и жилища скифского времени в бассейне Северного Дона, КСИИМК, в. 54, 1954, стор. 15.

³ Матеріали зберігаються в фондах Інституту археології АН УРСР.

⁴ В. А. Ильинская, Отчет о работе Посульско-Донецкого отряда Средне-Днепровской археологической экспедиции в 1953 г., Архив Института археологии АН УРСР.

⁵ М. В. Воеводский, Городища верхней Десны, КСИИМК, в. XXIV, стор. 69 і далі.

⁶ Н. И. Бульчев, Журнал раскопок по берегам Оки, М., 1899, табл. V.

⁷ В. А. Ильинский, О происхождении культур раннего железного века в лесостепном Левобережье, КСИИМК, в. 4, 1955, стор. 106—108.

дно їх заглиблене в материк на 10—15 см. Всі житла орієнтовані в одному напрямку — з півночі на південь. Майже в центрі житла на невисокому підвищенні (17 см) знаходились глинобитні вогнища. В житлі № 3 вогнища не було. Дно жител нерівне, порите кротовинами. В житлах виявлено ряд ям округлої або злегка видовженої форми, діаметром від 25 до 55 см і глибиною 40—50 см. Стінки ям донизу звужуються. Деякі з них, можливо, були викопані під стовпи, хоча решток дерева в них не знайдено. Ніякої системи в їх розташуванні, яка вказувала б на їх конструктивне значення, не простежується.

В житлах знайдено велику кількість різноманітного посуду, виробів з металу (уламок залізного серпа, залізна шпилька, залізні ножі, уламок бронзових вудил), кістяні знаряддя (шила, проколки).

Біля жител і за межами їх відкрито 36 ям. Частина з них, очевидно, мала господарське призначення. Більшість ям округлі у плані, діаметром від 1,2 до 2,1 м, глибиною (від рівня сучасної поверхні) від 1 до 1,7 м. Стінки ям вертикальні або конічно звужуються донизу. В одній ямі була зроблена приступка. Ями заповнені гумусованим піском з невеликою кількістю кераміки та кісток тварин. В одній з ям знайдено панцир річкової черепахи і невелику кількість кераміки. На дні ями № 9 знайдено фрагменти горщика (дно та стінки) та залишки риб'ячої луски.

Поселень передскіфського та ранньоскіфського часу на Лівобережжі України ми не знали. На Правобережжі житла, що відносяться до цього часу, відомі двох типів: наземні (поселення біля сіл Жаботин¹ і Залевки²) і землянкові (городища Суботівське³, Немирівське, Северинівське⁴ та ін.).

Серед матеріалу з наших розкопок можна виділити комплекси, що відносяться до передскіфського і ранньоскіфського часу, хоча стратиграфічно вони не відокремлені.

До передскіфського часу можна віднести такі типи посуду.

1. Уламки посудин банкових форм з більш-менш відігнутими вінцями і видовженою шийкою або форми горщика з короткою шийкою і округлим корпусом, який звужується до дна. Край вінця звичайно гладкий або прикрашений рідкими косими нарізами. Під краєм вінця розміщено ряд наскрізних проколів. На плічках розміщений наліпний валик, розчленований пальцевими відбитками або косою нарізкою (рис. 1, б). Іноді замість валика зустрічаємо орнамент у вигляді пальцевих вдавлень (рис. 1, 4). Часто посуд орнаментований тільки проколами під краєм. Колір посуду червонуватобурий або сірий. Випал нерівномірний. Поверхня заглажена. Глина без помітних домішок, добре відмучена.

На Лівобережжі подібний посуд нам поки що не відомий. Банкова форма посуду, прикрашеного гладким валиком, характерна для пам'яток періоду пізньої бронзи Правобережжя. Вона добре відома за розкопками пам'яток білогородського типу на Уманщині (Собківка, Синицький ліс⁵ та ін.).

Пізніше, на початку залізної доби, з'являється орнамент у вигляді проколів. Цей орнамент поширений в ранньоскіфський час в Середньому

¹ Є. Ф. Покровська, Поселення VIII—VI ст. до н. е. на Тясмині, Археологія, т. VI, 1952, стор. 45.

² П. Н. Третьяков, Отчет об археологических работах 1946 г., Архив Института археологии АН УРСР.

³ А. И. Тереножкин, Поселения и городища бассейна р. Тясмин, КСИИМК, в. XLIII, 1952, стор. 87.

⁴ М. И. Артамонов, Археологические исследования в Южной Подольи (Винницкая обл.) в 1948 г., Вестник ЛГУ, 1948, № 11, стор. 177—181.

⁵ С. С. Березанська і Г. Т. Тітенко, Нові розкопки пам'яток білогородського типу, Археологія, т. IX, 1954, стор. 127, рис. 6, 3; О. І. Тереножкин, Поселення Білогородського типу біля Умані, Археологія, т. V, 1951, стор. 173—182.

Подніпров'ї. Він відомий на городищах чорноліського типу¹, на дніпровому Правобережжі², на Бузі³, середньому Дністрі⁴, серед матеріалів висоцької культури⁵.

2. Миски конічні, з прямим або злегка загнутим всередину округлим або косо зрізаним краєм. Поверхня мисок добре заглажена. Трапляються залощені миски з гофрованим краєм. Аналогічні миски відомі в передськіфський час на городищах чорноліського типу на правобережному Подніпров'ї.

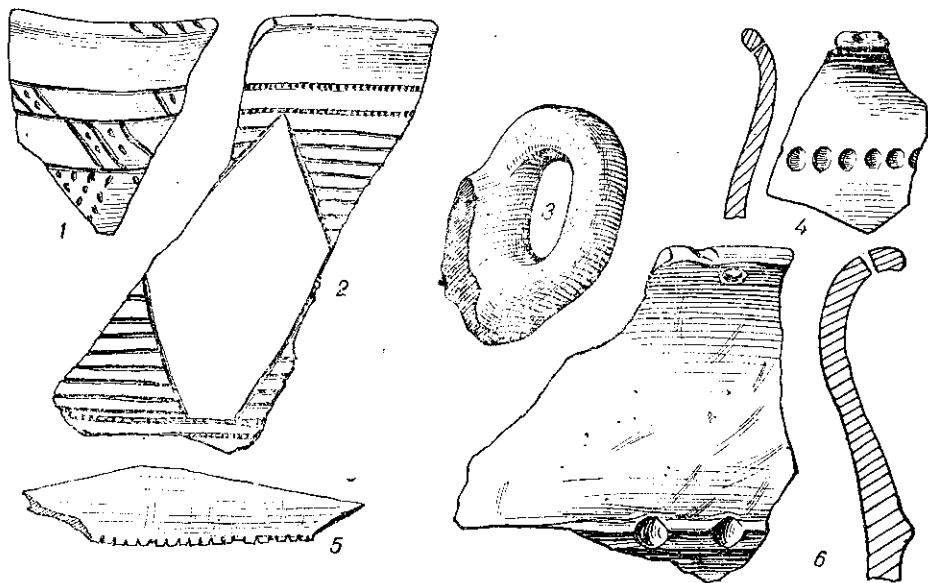

Рис. 1. Зразки кераміки передськіфського часу з поселення біля с. Хухра.

3. Невелику групу становлять черпаки. Вони мають форму чашечки з петельчастою ручкою без виступу. Колір у них сірий або коричневий. Поверхня заглажена (рис. 1, 3). Цей тип черпаків відомий на Правобережжі в пам'ятках білогрудівського типу і досить поширений в пам'ятках передськіфського часу на Правобережжі в басейнах Тясмину, Південного Бугу, середнього Дністра, в Молдавії⁶.

4. Уламки посуду, прикрашеного накольчастим, врізаним орнаментом або зубчастим штампом (табл. I, 12). Про форму цих посудин говорити важко. Більшість з них має незалощену поверхню. Найпоширенішим мотивом орнаменту є поєднання горизонтальних і косих ліній, які при сплетенні утворюють трикутники. Зустрічається і комбінований орнамент із врізаних ліній та відбитків зубчастого штампа. Подібний орнамент з'являється в пам'ятках білогрудівського типу на Правобережжі і потім поширюється в передськіфський час на городищах чорноліського типу.

¹ А. И. Тереножкин, Культура предскифского времени в Среднем Поднпрровье, зб. «Вопросы скифо-сарматской археологии», М., 1954, стор. 97.

² Матеріали розвідок В. М. Даниленка 1949—1950 рр. (експедиція «Великий Київ»), Фонди Інституту археології АН УРСР.

³ М. И. Артамонов, Археологические исследования в южной Подолии в 1952—1953 гг., КСИИМК, в. 59, 1955.

⁴ І. Г. Шовкопляс, Поселення ранньоскіфського часу на середньому Дністрі, Археологія, т. IX, стор. 103, табл. I.

⁵ T. Sulimirski, Kultura Wysocka, Kraków, 1931, табл. XI, 6, 8, 10, 11.

⁶ О. Н. Мельникова, Археологические разведки поселения у с. Шахнацы, КСИИМК, в. 56, 1955, стор. 73, рис. 35, 1.

Цікавий фрагмент нижньої частини (дно та стінка) прямої посудини, прикрашеної різьбленим орнаментом у вигляді заштригованих трикутників. Подібний посуд великих та малих розмірів, прикрашений врізаним орнаментом (інколи з інкрустацією), відомий на городищах та поселеннях чорноліського типу. Так, під час розкопок 1956 р. біля с. Ново-Георгіївка, Кіровоградської області, О. І. Тереножкіним на поселенні передскіфського часу знайдено дві такі посудини. Є. Ф. Покровською та автором при розкопках городища біля с. Калантаїв, Кіровоградської області, на дні рову вала теж знайдено фрагмент прямої посудини, прикрашеної різьбленим орнаментом. Аналогічні посудини відомі й в інших місцях, наприклад в Молдавії, де вони мали ще півсферичні покриття¹.

Б. Крім цих основних груп кераміки, трапляються фрагменти посуду, прикрашеного сосковидними наліпками конічної або округлої форми, розташованими на корпусі з чотирьох або з двох боків.

Кістяні вироби представлені двома тупиками для обробки шкіри, виготовленими з щелепі бика або коня, шилами і кістяним штампом довжиною 6 см, яким наносили орнамент на посуд (рис. 1, 5). Подібні тупики знайдені О. І. Тереножкіним на Суботівському городищі. Там же ним був знайдений і глиняний штамп для орнаменту посуду. Кістяні штампи відомі в Молдавії серед знахідок А. І. Мелюкової².

На підставі керамічного матеріалу цей комплекс можна датувати кінцем VIII—VII ст. до н. е.

Наведений вище аналіз матеріалу показує, що всі розглянуті форми кераміки не пов'язані з місцевою культурою періоду пізньої бронзи. Вони пов'язані з пам'ятками чорноліського типу, поширеними в лісостеповому правобережному Подніпров'ї.

До ранньоскіфського часу слід віднести посуд банкової форми, який існував і раніше, в передскіфський час, а також посуд у формі горщика з більш відігнутими вінцями і короткою шийкою. Найпоширенішим видом орнаменту на цьому посуді є наліпний валик, розміщений не на плічках, як ми бачили раніше, в передскіфський період, а на корпусі, а також проколи та пальцьові заціпи по краю вінця.

На Лівобережжі аналогічна кераміка в невеликій кількості трапляється на поселеннях ранньоскіфського часу в басейні Ворскли (поселення біля сіл Пожарна Балка, Мачухи). Декілька уламків знайдено на поселенні біля с. Волинцеве в урочищі Городок на Сеймі (розкопки С. С. Березанської в 1954 р.). Ця кераміка поширена на правобережному Подніпров'ї на поселеннях ранньоскіфського часу, а також в курганах (біля с. Жаботин, кургани № 15, 377; біля с. Костянтинівка та ін.).

В невеликій кількості на Хухрянському поселенні знайдено посудини банкових форм, прикрашені наліпним валиком на шийці. Аналогічний посуд відомий на поселенні ранньоскіфського часу біля с. Жаботин. В поодиноких випадках зустрічається і наліпний валик під вінцями, що є характерним для пам'яток VI ст. до н. е. Правобережжя. Окрему групу становить посуд невеликих розмірів (висотою 10—12 см), який має форму банки або горщика. Майже всі вони без орнаменту, зрідка прикрашені проколами та пальцьовими заціпами по краю вінця.

У значній кількості на поселенні біля с. Хухра знайдено уламки мисок з лоцінням поверхні і без лоціння з заглаженою поверхнею (рис. 2, 1, 5). Основним типом є миска із загнутим всередину краєм і плавно похилими до дна стінками. Досить часто край мисок буває орнаментований. Поширеним орнаментом на вінцях мисок є подвійні

¹ А. И. Мелюкова, Итоги изучения памятников скифского времени в Молдавии в 1952—1953 гг., Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5(25), Кишинев, 1955, стор. 60, рис. 9.

² Там же, стор. 56, рис. 5.

напівзаокруглені або звисаючі до низу рельєфні наліпи. Лише зрідка край мисок прикрашений врізаними косими лініями або ж пальцьовими заціпами із зовнішнього боку. В окремих випадках трапляються уламки мисок, прикрашених проколами. На Лівобережжі аналогічні миски знаходимо в пам'ятках VI ст. до н. е. басейну Ворскли, в поодиноких випадках зустрічаємо їх на Пслі (Книшівське городище, розкопки В. А. Іллінської), на Сеймі (поселення біля с. Волинцеве в урочищі Городок, розкопки С. С. Березанської). Добре відомі в комплексах ранньоскіфського часу Правобережжя від Дніпра до Дністра і в Молдавії орнаментовані миски. Але там вони зустрічаються з більш багатим і різноманітним орнаментом.

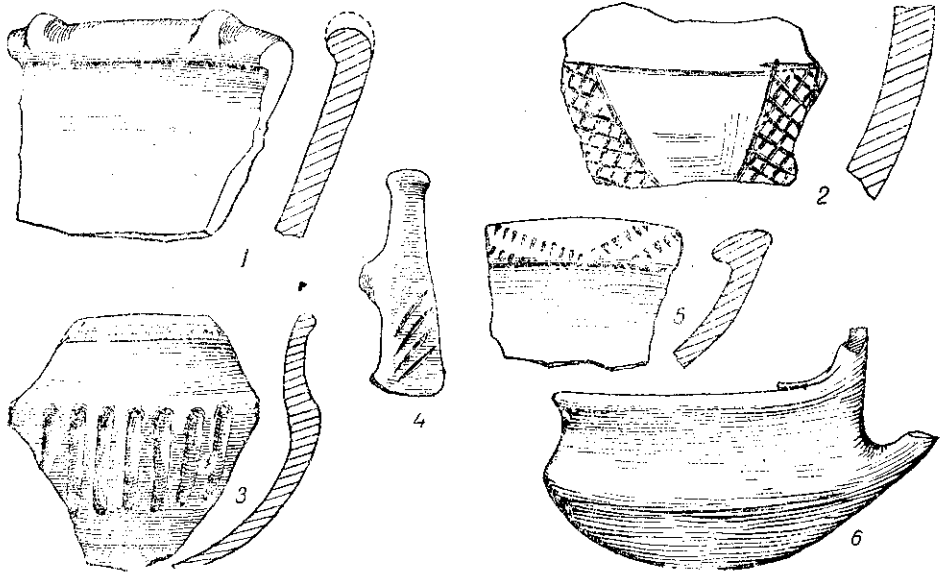

Рис. 2. Зразки кераміки ранньоскіфського часу з поселення біля с. Хухра.

Черепки поряд з мисками становлять значну групу (рис. 2, 3, 4, 6). Вони бувають великих і малих розмірів у формі чашки з відігнутими назовні вінцями, округлим дном, в центрі якого знаходиться невелике кругле заглиблення. Трапляються черпаки з округлим дном без заглиблення. Корпус їх відділений від шийки виступаючим бортиком. Ця форма черпаків характерна для пам'яток Побужжя. Ручки черпаків овальні або округлі в перерізі виступають над краєм. Знайдено кілька ручок, у яких на місці відростка — три конічні виступи. Аналогічні ручки відомі в Побужжі¹. Поверхня черпаків добре заглажена або залощена. Колір темносирій, часто чорний, зрідка жовтуватий. Черпаки прикрашені врізним геометричним орнаментом, інколи з інкрустацією, який покладено поясом навколо корпусу. Іноді він вкриває весь корпус і частину дна. Ручки черпаків часто орнаментовані паралельними лініями, заштрихованими ромбами.

Крім врізного, зустрічається ще орнамент у вигляді канелюр. Цей вид орнаменту особливо характерний для пам'яток скіфського часу Побужжя (Немирівське та Григорівське городища) і Молдавії (Шалданешти та ін.).

На Лівобережжі орнаментовані черпаки відомі тільки в пам'ятках басейну Ворскли. Вони поширені в лісостеповому Правобережжі і на

¹ Городище VIII—VI ст. до н. е. біля с. Григорівка. Матеріали зберігаються в Державному Ермітажі.

Дністрі, відомі вони і на Кавказі (Алхастинська ущелина¹, Келермес, Моздок² і т. д.), але скрізь вони мають свої локальні особливості.

Посудини інших типів зустрічаються дуже рідко. Знайдено декілька уламків товстостінних посудин, форму яких встановити важко, прикрашених врізаним орнаментом (рис. 2, 2) або орнаментом у вигляді канелюр. Слід відзначити цікавий уламок дна невеликої посудини із зображенням на ньому солярного знака у вигляді кружка з хрестом посередині.

Описаними вище типами посуду обмежується керамічний матеріал, знайдений при розкопках. Порівнюючи нашу кераміку з керамікою інших територій, слід відмітити, що вона наближається до кераміки басейну Тясмину і в деякій мірі до кераміки Побужжя.

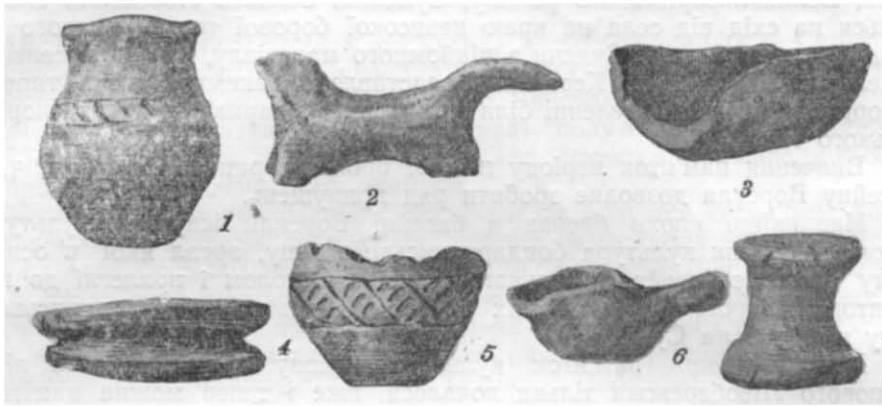

Рис. 3. Мініатюрний посуд та глиняні вироби з поселення біля с. Хухра.

Із глиняних виробів, знайдених при розкопках, слід відзначити мініатюрні посудинки, фігурки тварин, пряслице, котушки та глиняні конуси. Мініатюрні посудинки грубої обробки часто повторюють форму великого посуду. Найчастіше зустрічаються горшечки і мисочки висотою від 1,5 до 6,5 см. Деякі з них прикрашені врізаним орнаментом по корпусу або ж косими зачіпами по краю вінець (рис. 3, 1, 3, 5, 6).

Згадані вище глиняні фігурки тварин аналогічні знайденим на зольниках поселення біля с. Мачухи, Більського городища, Пастирського городища та ін. (рис. 3, 2).

На Хухрянському поселенні знайдено велику кількість різноманітних пряслиць: конічних, біконічних, у формі зрізаного конуса, круглих та ін. Серед них є орнаментовані і з залощеною поверхнею. Часто на поселенні трапляються і глиняні конуси, досить поширені в скіфський час на Лівобережжі.

Металічні вироби на поселенні зустрічалися в невеликій кількості: тут знайдено уламок бронзової вуздечки із стременовидною петлею, звичайної для пам'яток VII—VI ст. до н. е.; два бронзові ножі, з яких один з округлою спинкою і залізним черенком, аналогічний знайденому на поселенні ранньоскіфського часу біля с. Жаботин; уламок залізного серпа; залізу шпильку з розплюснутим і загнутим в маленьку петлю кінцем (шпилька повторює форму бронзових, відомих в передскіфський і ранньоскіфський час); уламок залізної шпильки.

¹ Е. И. Крупнов, Археологические памятники Алхастинского ущелья, Труды ГИМ, в. 12, 1941, стор. 157 і далі.

² Б. Б. Пиотровский и А. А. Иессен, Моздокский могильник, Изд. Гос. Эрмитажа, Л., 1946.

Кістяні вироби представлені долотом і двома проколками. Серед кам'яного знаряддя — уламки точильних брусків (деякі з отвором для підвішування) і уламок зернотерки.

На підставі аналізу кераміки описаний комплекс можна датувати VII—VI ст. до н. е. Цю дату підтверджують і металічні вироби, знайдені при розкопках.

В цілому поселення біля с. Хухра можна віднести до VIII—початку VI ст. до н. е.

Треба підкреслити, що це поселення — не єдина пам'ятка періоду пізньої бронзи і перехідного часу до періоду раннього заліза в басейні Ворскли. Під час розвідкових робіт в 1955 р. у верхів'ях Ворскли нам вдалося виявити ще одну аналогічну пам'ятку. Це поселення біля с. Ницаха, Великописарівського району, Сумської області. Поселення знаходиться на схід від села на краю невисокої борової тераси правого берега річки Ворсклиці. Судячи з підйомного матеріалу, площа поселення невелика: 300 × 70 м. Кераміка представлена такими самими типами і формами, як і на поселенні біля с. Хухра (бондарихинського та чорноліського типів).

Вивчення пам'яток періоду пізньої бронзи і ранньоскіфського часу басейну Ворскли дозволяє зробити ряд припущень.

Наприкінці епохи бронзи в басейні Ворскли існувала культура, відома тепер як культура бондарихинського типу, ареал якої в основному охоплює басейн Сіверського Дінця з Осколом і прилеглі до них території Лісостепу. В окремих випадках культура бондарихинського типу відома і на Сулі.

Хоча вивчення пам'яток культури періоду пізньої бронзи лісостепового Лівобережжя тільки почалося, вже і тепер можна намітити її основні риси. Характерною ознакою поселень культури бондарихинського типу є розташування їх в основному понад краєм невисоких борових терас без усяких ознак огорожування чи укріплення. Кераміка представлена посудом певних форм з своєрідним способом орнаментации (ямки, щипки, заглиблення, зроблені кінцем палички). Особливістю кераміки цієї групи на Ворсклі є поява нових рис в орнаментации посуду — проколів, що, можливо, зв'язане з культурою періоду пізньої бронзи на Правобережжі.

Передскіфський і ранньоскіфський час в басейні Ворскли характеризується неукріпленими поселеннями, розташованими в топографічних умовах, близьких до поселень епохи бронзи. Житла представлені поки що тільки напівземлянковими спорудами. Найвиразнішим матеріалом для характеристики культури є кераміка, форма якої знаходить найближчу аналогію в пам'ятках передскіфського та ранньоскіфського часу лісостепового Правобережжя (Тясмин, Побужжя). Порівняння кераміки періоду пізньої бронзи басейну Ворскли з передскіфською і ранньоскіфською керамікою доводить, що вони генетично не пов'язані між собою. Очевидно, культура передскіфського часу басейну Ворскли генетично пов'язана з культурою білогрудівського типу на лісостеповому Правобережжі Дніпра. Появу її в басейні Ворскли, на території, де вона не мала відповідних генетичних зв'язків і де її пам'ятки відклалися над чужим культурним шаром (бондарихинським), очевидно, треба пояснювати переселенням у VIII—VII ст. до н. е. якоїсь частини населення з правобережного Подніпров'я.

Наші спостереження стверджують раніше висловлену думку М. Я. Рудинського (1928 р.)¹ і М. І. Артамонова (1950 р.)² про переселення в басейн Ворскли у скіфський час частини населення середнього

¹ М. Я. Рудинський. Археологічні збірки Полтавського музею, Збірник присвячений 35-річчю музею, Полтава, 1948, стор. 48.

² М. И. Артамонов, Происхождение славян, Л., 1950, стор. 33.

лісостепоного Подніпров'я. Ця правобережна культура продовжує існувати на Ворсклі, впливаючи на культуру сусідніх територій Лівобережжя і частково сприймаючи її риси. В IV—III ст. до н. е. вона зливається з культурою скіфської доби сусідніх територій в басейнах Сули, Псла і Сіверського Дінця.

Г. Т. КОВПАНЕНКО

ПОСЕЛЕНИЯ ПЕРИОДА ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА В ОКРЕСТНОСТЯХ АХТЫРКИ

Резюме

Исследование поселения у с. Хухра, Ахтырского района, Сумской области, имеет важное значение в разрешении вопроса происхождения культуры скифского времени в бассейне Ворсклы.

Материалы (остатки жилищ, керамика), полученные при раскопках в 1955 г., относятся к двум хронологическим отрезкам — периоду поздней бронзы и раннескифскому времени.

Керамика периода поздней бронзы характеризуется сосудами, форма и орнамент которых находят аналогии в памятниках этого же времени на лесостепном Левобережье (бассейн Северского Донца и Оскола).

В керамике раннескифского времени выделяется комплекс, относящийся к предскифскому времени. Керамика предскифского и раннескифского времени поселения характерна для памятников этого периода лесостепного Правобережья (бассейн Тясмина, Побужье).

Сравнение керамических комплексов периода поздней бронзы с керамикой предскифского и раннескифского времени свидетельствует о том, что они генетически не связаны. Культура предскифского и раннескифского времени, очевидно, генетически связана с культурой белогрудовского типа в лесостепном Правобережье Днепра. Появление ее в бассейне Ворсклы, где она не имеет генетической связи с предшествующим периодом, очевидно, следует объяснять переселением сюда в VIII—VII вв. до н. э. части населения с правобережного Поднепровья.